

İSLÂM'IN YORUMUNDA İÇTİHADIN DEĞERİ VE İMKÂNI

Yanlış anlaşılan bir terim: İctihad

İctihad, lügatte, maksadı aramak hususunda olanca gücü ile çabalamak demektir. İstilahta ise, bir müçtehidin, şer'i olan fer'i hükümleri tafsili delillerinden, kendisinde zan hasıl olacak şekilde çıkarabilmek için daha fazla araştırmaktan, acz hissedecek derecede gayret sarf etmesi demektir. Bu tariften **ıctihadda iki önemli unsur** bulunduğu anlaşılmaktadır.

1. Hükümleri çıkarıp anlamakla ilgili ıctihad,
2. Hükümleri tatbik etmekle ilgili ıctihad.

Alimlerin çoğunluğuna göre birinci türden ıctihad zaman zaman kesintiye uğrayabilir. İkinci tür ıctihadın her asırda bulunacağıında ittifak vardır. İkinci gruba giren ıctihad önceden çıkarılmış olan hükümlerin illetlerini yeni durumlara tatbik etmekten ibarettir.

Şeriatın ibadet ve muamelatla ilgili hükümleri sınırlı, vak'alar ve hadiseler ise sınırsızdır. Bu sebeple mahdut prensip ve hükümleri sınırsız hadiselere tatbik edebilmek için ıctihad ve kıyasın zaruriliği şüphe götürmez bir hakikattir. Binaenaleyh ıctihad farz-ı kifayedir. Hakkında hüküm bulunmayan ilmi ve dini bir konuda ancak ıctihad yaparak söz söylenebilir.

Bununla birlikte ıctihad bazı prensipler çerçevesinde cereyan eder. Öncelikle, hakkında nass bulunan bir konuda ıctihad olamaz. "**Dinin zaruriyatı**" namaz, zekat, hac gibi kat'i hususlarda ıctihad yapılmaz. Bu husus, Mecelle'nin 14. maddesinde, "**Mevrid-i nass'da ıctihada mesağ yoktur.**" şeklinde ifade edilmiştir. Bu sebeple, ancak hakkında kat'i bir nass bulunmayan şer'i meselelerde ıctihad söz konusu olabilir.

Müçtehidlerin bilmesi gereken hususlardan bir kısmını şöyle özetlemek mümkündür:

1. **Kur'an'ın nazil olduğu dil olan Arapça'yı bilmelidir.** Kur'an lafızlarının özellikleri ancak Arapça'nın inceliklerine nüfuzla öğrenilebilir.
2. **Kur'an ilmine sahip olmalıdır.** Kur'an'da beş yüz kadar ahkam ayeti bulunmaktadır. Müçtehid bunların tamamını lafzi özellikleri ile birlikte bilmelidir.
3. **Sünneti bilmelidir.** Sünnet de kavli, fiili ve tavrî olmak üzere üç kısımdır. Kur'an ayetlerinde olduğu gibi sünnetin de değişik lafzi özellikleri bulunmaktadır, **amm-hass, nasih-mensuh** gibi özellikleri bilinmelidir.

4. Üzerinde icma' ve ittifak edilen konuları bilmelidir.

5. Kıyas'ın, bütün özelliklerine vakıf olmalıdır.

6. Hükümlerin hangi maksatlar için verildiklerini bilmelidir.

Kur'an ve Hz. Muhammed (a.s.m) alemlere rahmet olarak gönderilmiştir. Bu umumi rahmet içinde emirlerin zaruriyat, haciyat, tahsiniyat olmak üzere üç ayrı kısmı vardır. Mesela, İslam'da güçlük ve sıkıntının kaldırılması, zorluk değil, kolaylığın tercih edilmesi, rahmetin icabıdır. Kur'an'ın teklif ettiği meşakkatler devamlı şekilde yapılması mümkün olan şeylerdir. Sürekli olarak yapılması mümkün olmayanlar daha büyük zararları defetmek amacına yöneliktir. Yeryüzündeki fesadı ortadan kaldırmak için cihadın farz kılınması gibi.

7. Doğru anlayış ve takdir gücüne sahip olmak. Bu anlayış ve ölçü de "*mantık*" gibi alet ilimler ile kazanılabilir.

8. İyi niyetli ve sağlam itikad sahibi olmak. Halis niyet, kalbi iman nuru ile aydınlatır. İlmî gerçeklerden başka tarafa meyl ettirmez.¹

İçtihadla İlgili İtiraz Noktaları

İçtihad'ın dini bir hüccet olduğunu ifade ettik. Ancak günümüzde, dinin zaruri olarak bilinmesi gerekli hususlarında büyük bir ihmal söz konusudur. İçtihadî konular ihtilaflıdır ve dinin aslıyla ilgili değildir. Şeriatın yüzde doksan dokuzu herkesin kabul ettiği ve dinin zaruri hususlarından meydana gelir. (*Müsellemat-ı dini zaruriyat-ı diniye*) -*Said Nursi'nin ifadesi ile*- bunlar elmas birer sütun gibidir.

İçtihadta bakan ihtilafı, fer'i konular ise yüzde on civarındadır. "**Doksan elmas sütunu on altının sahibi kesesine koyamaz. Ona tabi kılamaz. Elmasların madeni Kur'an ve hadistir.**"² Bunun manası, on altın için doksan elmastan sarf-ı nazar etmemek gerektiğidir. İnsanların nazari ve ihtilafı meselelerden daha çok, dinin esas unsurlarını öğrenmeye ihtiyacı vardır. Çünkü çoğunluk ihtilafların inceliklerine tam vakıf olamadığı için, farklı birbirine zıt konuları düşünürken, bilgisizlik sebebi ile dinin kudsiyet ve azameti hakkındaki düşüncesi de yıkılır. Bu sebeple asıl üzerinde durulması gereken hususlar, dinin esaslarıdır.

Vakıa bu olmakla birlikte, zaman zaman dinin fer'i konularındaki içtihad tartışmaları asıl bilinmesi ve öğretilmesi gereken zaruriyatı arka plana itmektedir. Üstelik, bu tür içtihad hevesiyle ortaya çıkanların bir kısmı da dinin içinden değil, din hakkında dışardan söz söyleme cür'etini gösterenlerdir. Bu sebeple İslam'ın bazı şairini değiştirmeye yönelik içtihadlar, içtihad değil birer hıyanettir. Namazda meal okumak, ezanın Arapça aslı yerine Türkçe okutulması, tesettürün kaldırılması yönündeki teklifler buna örnek olarak verilebilir.

İlmi zihniyet gereği, İslami bir bilgi kaynağı olarak canlı ve faal bir kurum olması

gereken içtihadın, bazı kötü niyetli insanların elinde İslam'ın asıl gövdesini urtmeye yönelik bir mecraya kaydırıldığını fark eden Bediüzzaman Said Nursi, konuyla ilgili, "**haddini bilmeyenin haddini bildirmek**" için kaleme aldığı bir eserde, "**içtihad kapısının açık olduğunu, fakat Şu zamanda oraya girmek**" için bazı manialar bulunduğunu söyler.

Bunların bir kısmını mana itibari ile hlusa etmeye çalışalım:

1. İslam büyük bir saray gibidir. Kur'an'ın kabul etmediği bir çok kötülük asrımızda Müslümanlar arasında sr'atle yaygınlık kazanmıştır. Őiddetli bir fırtınayı andıran mnkeratın (İslam'a zıt olan her tür det, yaşantı ve fikirlerin) hücumu sırasında, değil kapıları açmak, pencereleri bile sıkı sıkıya kapatmak gerekir. Çünkü tahripiler fırsat kollamaktadır!

2. Dinin asıl konuları ihmale uğrarken, nefساني arzuları tatmine yönelik teferruat bazı meselelerde içtihad yapmak, yeni bid'alar çıkarıp İslam'a hıyanet etmektir. Çünkü İslam Őeairi değiştirmeye niyet edenlerin senet ve delili-her fena Őeyde olduğu gibi-Avrupa'yı kr krne taklit etmektir. Yanlış metodla doğruya varılamaz. İslam'ın zaruri hükümlerini bile uygulamayan bu tür insanların istedikleri içtihad ve çıkarmaya çalıştıkları kolaylıklar, dinde laubaliliktir. Laubaliler ise ruhsatla okşanılmaz, azimetle, Őiddetle ikaz edilir!

Burada, ancak dini bir basiretle fark edilecek bir durum da, "**içtihad arzulu**" kimselerin dinle ilgisidir. Acaba herhangi bir konuda içtihadta gayret gösteren bu insanlar, dinin zaruri emirlerini harfiyyen yerine getiriyorlar mı? Tam bir takva ile mi hareket ediyor, yoksa dünya hayatını ahirete tercih ederek, ruhsatları genişletmeye mi çalışıyorlar? Őayet, bu kişilerin takvası, dini tekamülü, ahireti tercih ve Allah rızasına yakınlıkları ile ilgili verilecek cevap, müspet değil ise, bu içtihad, dinin dışından birisinin dinin surlarında gedik amaya çalışmasıdır. Bediüzzaman, bu kimsenin yaptığı işi, ağacın gövdesini içinden gelen kuvvet yerine, dıştan zorlamalar ile bytmeye gayret eden adama benzetir. Evet, her cisimde gelişme meyli vardır. Fakat bu meyil iten gelirse faydalıdır. Dıştan olursa, canlının tahribini netice verir.³

3. Şu zamanda çoğunluk için mergup olan meta' siyaset ve dünyevi hayatın teminidir. Büyük mtehid imamlar, Tabiin ve Sahabeler döneminde ise, ilim ehli gibi bütün insanların hedefi, "**Arz ve semavat Halıkının emir ve yasaklarını**" kelamından öğrenmektir. Toplumun sohbetleri bu minval üzere cereyan ettiği için içtihadta kabiliyetli olanlar ortamdanda çok istifade ederdi. Günümüzde ise, Batı medeniyetinin manevi baskısı, materyalizmin musallat olması, toplum hayatının ağırlaşması ile fikirler ve kalpler gibi, insanların gayretleri de dağılmıştır. Dört yaşında Kur'an'ı ezberleyen Sfyān ibni Uyeyne, on yaşında fetva verecek seviyeye gelirken, günümüzde bir talebenin aynı noktaya ulaşması için yüz sene tahsil görmesi gerekir.

Çünkü zamanımızda, zihinler felsefede boğulmuş, akıllar siyasete dalmış, kalb dünya hayatında sersem olmuş ve içtihadından uzaklaşmıştır. Zikredilen psiko-sosyal

çevre faktörü çok büyük önem arz etmektedir. Günümüzdeki bir alim kendini Asr-ı Saadete yakın dönemdeki kimselere (selef alimleri) benzetip, "Ben de zekiyim; onlar gibi içtihad yaparım" diyemez.⁴ Ferdi olarak içtihadta iddialı alimlerin bu risklerden kendini kurtarması fevkalade zordur. Özellikle, dünya nimetlerinden istifadeyi artırmak, siyaset cereyanlarına kuvvet vermeye yönelik "İçtihadlar"ın şer'i değil, arzi ve beşeri özellikler taşıyacağı açıktır.

Bediüzzaman bir başka eserinde, ferdin yaptığı içtihadın ancak kendisini bağlayacağını ifade ederek, bunu başkaları için dini bir delil olarak takdim edemeyeceğini söyler. Bu ihtiyacın giderilmesi için, dini emirleri tanzim ve uygulamak, manevi anarşiliği ortadan kaldırmak için tam bir fikir hürriyeti içinde çalışan muhakkik alimlerden bir heyetin bulunması gerektiğini söyler. Böyle bir heyetin ümmetin ve alimler çoğunluğunun itimadını kazanmış kimseler olması gerekir. Bu heyetten çıkan hüküm, icma' kuvvetini de kazanarak şer'i bir düstur (prensi) olabilir ve herkese tamim edilebilir.⁵

Şeriat semavidir. Onun örtülü hükümlerini ortaya çıkaran içtihadın da semavi olması gerekir. Semavilikten kasd, yapılan içtihadın içine, Allah rızasını aramaktan başka her hangi bir dünyevi kaygının karışmamış olmasıdır. Günümüz içtihadları Ona göre üç noktadan semavi değil, arzi özellikler göstermektedir. Bunları **Bediüzzaman'ın eserinden tafsili bir iktibasla ele alalım:**

a. Bir hükmün illeti ayrıdır, hikmeti ayrıdır. Hikmet ve maslahat tercihe sebeptir, icaba (vacip kılınmaya) hükmün vücuduna sebep değildir. İlet ise hükmün vücuduna sebeptir.

Hüküm, ameli, fer'i ve şer'i bir konuda, Şariin, (Şeriat koyucunun) mükelleflerin fiillerine ilişkin hitabından ibarettir. Şariin hitabından maksat, Allah tarafından fiillere verilen haram, helal, farz, vacip gibi değerlerdir. Haram, bir işin kesin olarak yapılmamasını; farz da kesin olarak yapılmasını gerektirir. Namaz, zekat, oruç, hacc farz bir hükme konudur. Yetim malı, domuz eti, sarhoşluk veren meşrubat ise haramın konusudur. Bunlara teklifi hükümler denir. **Vacip, mendup, mekruh** ve mübah teklifi hükmün kısımlarındandır.

Bir işin yapılması ya da yapılmamasını her hangi bir şarta bağlayan hükümlere de vaz'i hüküm denir. Orucun Ramazan hilalinin görülmesine bağlanması gibi. Namaz kılmakta abdestin, nikahın geçerli olmasında şahidin, miras için varisin hayatta olması gerekmesi, namaz için kibleye dönülmesinin şart olması gibi hükümler de buna girer.

Hikmet, -Şari' tarafından- bir hükmün verilmesinde gözle görülür bir menfaatin sağlanması veya zararın defedilmesidir. Şari' emir veya nehyederken bunları kasetmiş olmalıdır. Hikmet hükmün verilmesinde asıl sebep değildir.

İlet ise, açık ve belirli bir vasıftır, her zaman olmasa da, çoğu hallerde hikmet bu vasıfta gerçekleşir. Bir akar'a ortak olmak, o akar'da şüf'a hakkına sahip olmanın

illetini teşkil eder. Şüf'a hakkının hikmeti, ortaklar arasına yabancının girmesinden doğacak olan zararı defetmek, sürekli anlaşmazlıkları önlemektir. Şari' bu muhtemel zarar ve sıkıntıyı önlemek için şüf'a hakkını kabul etmiştir. Bu zarar ve sıkıntı doğabileceği gibi doğmayabilir de. Bunun için hüküm buna değil, başka bir şeye dayanmalıdır. Bu da ortaklıktır. Bu şüf'a hakkının illetidir. Bu zahir (açık) bir vasıftır, bu açık vasıfta, hikmette zikredilen durumlar her zaman görülmeyebilir de. Bu sebeple fakihler illeti bazı şartlara bağlamışlardır.

İllet, açık ve bir şeyi ispat etmek için elverişli olmalıdır. Nesebin sübutu için illet, karı-kocalık bağının bulunması veya ikrardır. Küçüklük mal üzerinde diğerinin velayet hakkının illetidir. Bunlar zahir vasıftır. İlletin bir diğer vasfı da belirliliktir. Sarhoş etme hamr'ın haram kılınışının illetidir. Çünkü hamr, normal olarak sarhoş edici olup onun bu vasfı değişmez. Yukarıdaki örnekte, şüf'a hakkının illeti, ortaklıktır.

Şüf'a hakkı, (*hükmünün varlığı*) yeni komşudan gelmesi muhtemel zarara bağlanamaz. Bu zarar gelmeyebilir. Bu zarar mazbut (belirli) bir şey değildir. Konuyla ilgili bir başka misal: Yolculukta namazın kısa tutulmasının illeti seferdir. Hikmeti ise meşakkattir. Meşakkat ve sıkıntı olmasa da namaz kısa tutulur. Çünkü Şari' hükümleri hikmetlere değil, hikmetleri de gerçekleştirecek olan illetlere bağlamıştır. 6 Günümüz insanı hükümlere hikmet ve illetin yerlerini değiştirmek suretiyle bakıyor. Bu da, içtihadın semavilik vasfını kaybetmesine sebeptir.

b. Günümüzde insanlar dünya saadetini birinci hedef olarak kabul etmiştir. Hükümleri de ona yöneltiyor. Şeriatın nazarı ise, evvela ve bizzat uhrevi hayata bakar. Dünya saadetine, ahiretin vesilesi olması yönüyle ve ikinci derecede önem verir. Demek ki şu zamanın bakışı şeriatın ruhuna yabandır. Öyle ise şeriat namına içtihad edemez.

c. Bediüzzaman'a göre "**yanlış zaruret anlayışı**" da içtihadları arzileştiren bir durumdur. "**Zaruret haramı helal derecesine getirir.**" prensibi umumi değildir. Zaruret, eğer haram yolu ile olmamışsa, haramı helal etmeye sebeptir. Su-i ihtiyarla, gayr-i meşru' sebeplerle zaruret olmuşsa, haramı helal etmez; ruhsatlı hükümlere vesile ve özür teşkil edemez. Mesela, içkiyle sarhoş olan adamın yaptığı işler aleyhine cereyan eder. Sarhoşken karısını boşasa, geçerlidir; bir çeke imza atsa, parayı öder; birisini öldürse, ceza görür. İçkiye müptela olan bu adam, "**İçki içmeyince düşünemiyorum, zaruret var içmem lazım**" diyemez.

Yanlış zaruret ve ruhsat anlayışı, "**dünyevi saadeti hayatın gayesi yapan**" Batı medeniyetinin, ruhlarımıza sinmesi sonucudur. Yani, ahiret ve imanı elmas olarak bilen birçok Müslüman, adi birer şişe hükmündeki dünyevi işleri dine tercih etmektedir. Halbuki, küçük bir ihtiyaç ve nefsanî dünyevi bir heves, tamah, hafif bir korku, haramı helal haline getiremez. Bu tür saiklerin sevkettiği ruhsat anlayışı ahmakçasına bir cehalet ve hasarettir. Sahibini tokata müstehak eder.⁷

Batı medeniyeti, insanın asli ihtiyaçları olan yemek-içmek, evlenmek, barınmak,

giyinmek gibi sayılı ihtiyaçlarını dörtten yirmiye çıkarmıştır. Tüketimi körüklemekle insanları tiryaki haline getirmiş, görenekle zaruri olmayanlar da zaruri gibi anlaşılır olmuştur. "**Haram ve gayr-i meşru zaruret anlayışına**" Bediüzzaman'ın verdiği bir misal de kendisiyle ilgilidir:

"Kırk sene evvel bir başkumandan beni bir parça dünyaya alıştırmak için bazı kumandanları hatta hocaları benim yanıma gönderdi."

"Onlar dediler ki, 'Biz şimdi mecburuz, "Zaruretle mahzurları mübah kılar." kaidesiyle Avrupa'nın bazı usullerini, medeniyetinin icaplarını taklide mecburuz.' Ben de dedim: 'Çok aldanmışsınız. Zaruret su-i ihtiyardan gelse kat'iyen doğru değildir, haramı helal etmez. Ekmek yemek, yaşamak gibi zaruri ihtiyaçlar haricinde, başka hangi zaruretle var! Gayr-i meşru, su-i ihtiyar ve haram muamelelerden çıkan hareketler haramı helal etmeye vesile olamazlar. Sinema, tiyatro, dans gibi şeylerde tiryaki olmuşsa, mutlak zaruret olmadığı ve su-i ihtiyardan geldiği için haramı helal etmeye sebep olamaz."8

Zaruret, dinin yasak ettiği bir şeyi yapmaya veya yemeğe mecbur kalmaktır. Bazı fıkıhçılar da bunun ölçüsünü, haramın yapılmaması halinde insanın öleceği veya ölüme yaklaşacağı bir durumun bulunması ile kayıt altına almışlardır. 9 Bu da geçici olarak verilen bir ruhsattır. Halbuki bu asır, insanın yaşamak damarına "**zaruret fikrini**" öyle şırınga etmiş ki, bazen sıradan dünyevi bir zarar bile "**zaruret**" kılıfına bürünebilmektedir. Bu ise elması şişeye tercih etmektir. Mü'minlerin bu yanlışa sürüklenme sebepleri israf, iktisatsızlık, kanaatsizlik ve hırs yüzünden bereketin kalkmasıyla fakirlik ve geçim sıkıntısının artmasıdır.

Bu menfilikler insanlığın "**Yaşamak ve hayatı muhafaza**" etmek damarını ciddi şekilde yaralamıştır. Dalalet ehlinin sürekli dünyaya dikkatleri çekmesiyle ehl-i din, küçük menfaatler için büyük, dini bir meseleyi feda etmeyi göze alabilmektedir. 10 Bediüzzaman, ahirzaman fitnesinde "**açlığın ehemmiyetli rol oynayacağına**" dair rivayetleri de bu çerçevede değerlendirir. Maişet sıkıntısı dini endişeleri ikinci, üçüncü derecelere atmaktadır. Yaşamak damarı, yüksek dini hisleri bir derece susturarak, dalalet ehline yardım etmektedir!11

Zaruretin bir başka yönü, kötü niyetten ve meşru' olmayan meyilden kaynaklanan sebepler ile İslam alametlerine (şair) yönelik "**zaruret**" kılıflarıdır. "*Kur'an ve ezanı tercemesi ile okuyalım ki, ne dediğini anlayalım.*" gibi mazeretler bazen gündeme gelir. Bu da çok ciddi arızalar taşıyan bir fikirdir.

Şeairin yaşatılması farz-ı kifayedir. Şeair umumun hakkı türünden cemiyete ait bir kulluk vazifesidir. Birisinin yapmasıyla o cemiyetin tamamı istifade ettiği gibi,

terkedilmesiyle de herkes mesul duruma düşer. Bu ehemmiyetten dolayıdır ki, farz ibadetlerde olduğu gibi şairde gizlemek yerine açıktan yapmak daha faziletlidir. Bunlara riya girmez ve herkese ilan edilir. Çünkü, şairin gösterilmesi, mü'minlere manevi kuvvet verir, inkarcıların moralini bozar. Şairin ilanı, İslam'ın manen tebliğidir; İman ve Kur'an'ın gerçekliğini insanlara duyurmak, göstermektir.¹² Onlar üzerinde asr-ı saadetten şimdiye kadarki bütün Müslümanların hakkı vardır. Müslümanları şairden koparmaya çalışanların da cinayetleri o nisbette büyüktür.¹³

Sonuç

Dinin büyük bir gayret ve incelik gerektiren muamelatla ilgili şer'i meselelerinde içtihad etmekten önce, hiç bir ihtilaf bulunması mümkün olmayan esasları üzerinde durmak gerekir. Müslümanların ikinci konudaki ihmalleri, bilgisizlik ve lakaydlığını ortadan kaldıracak gayretlere ihtiyaç vardır. Diğer fer'i meselelerde problem var ve ıztirari durumlar ortaya çıkıyorsa, ilgili probleme çare niyetiyle yapılacak içtihadlar da ancak geniş bir ilmi bakışa sahip değişik ilim dallarında uzman kişilerin gayretleri ile yapılmalıdır. Fikri dağınık, nazarı felsefeden yara almış şu zamanın insanı, ne kadar zeki ve dahi de olsa, Allah'ın muradını anlamak için selef alimlerinin şartlarından çok farklı bir yerdedir. Ortamın şartları himmet ve gayretleri dağıtmaktadır. İctihadın semavilik vasfını haiz olabilmesi için dünyevi ve menfi şartlardan kurtulmak, sadece Allah'ın rızasını gözetmek gerekmektedir. Bu yüksek evsaf günümüzde ancak heyet çalışmalarında görülebilir.

Dipnotlar:

1. Ebu Zehra, Muhammed, *İslam Hukuku Metodolojisi (Fıkıh Usulü)*, trc. Abdülkadir Şener, Ankara 1981, s. 325-332; Kılıç, Yusuf, *İslam Fıkıh Mezheplerinin Doğuşunu Hazırlayan Sebepler*, s. 9, 10, 12, İstanbul 1997, s. 175 vd.
2. Nursi, Bediüzzaman Said, *Lemeat, Sözler*, s. 644.
3. Nursi, *Hakikat Çekirdekleri, Mektubat*, s. 462; *Sözler, Yirmi Yedinci Söz*.
4. Nursi, *Sözler, Yirmi Yedinci Söz*.
5. Nursi, *Emirdağ Lahikası-II*, s. 325.
6. Ebu Zehra, *age.*, s. 204-206.
7. Nursi, *Sözler, Yirmi Yedinci Söz; Emirdağ Lahikası-II*, s. 456.
8. Nursi, *Emirdağ Lahikası-II*, s. 456.
9. Ali Haydar, *Şerhu-l Mecelleti Ahkam-i Adliyye 1/34'den Karaman, Hayraddin, İslam'ın Işığında Günün Meseleleri-1*, s. 176, İstanbul 1982.
10. Nursi, *Lem'alar, On Dokuzuncu Lem'a*, s. 203.
11. Nursi, *Kastamonu Lahikası*, s. 74, 104, 172.
12. Nursi, *Lem'alar, On Birinci Lem'a*, s. 105; *Şualar*, s. 270.
13. Nursi, *Mektubat*, s. 385, 386.

(Not: Bu yazı Risale-i Nur Enstitüsü web -www.rne.com.tr- sayfasından alınmıştır. Erişim: 04.08.2018/11.30)